

УДК 811.161.2'373.7'282: 001(477)(092)

Н. Д. Коваленко

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

НАРОДНА ФРАЗЕМІКА В ЛЕКСИКОГРАФІЧНОМУ ОПРАЦЮВАННІ ІВАНА ОГІЄНКА

У статті проаналізовано особливості фіксації фразеологізмів літературної мови та її територіальних різновидів у «Словнику слів, у літературній мові не вживаних» Івана Огієнка; здійснено порівняння з одиницями сучасного фразеологічного словника; з'ясовано значення лексикографічної праці у вирішенні питань про своєрідність, етимологію та генезу мовних явищ.

Ключові слова: фразема, лексикографія, діалект, українська мова.

Вивчення здобутків учених XIX-XX ст., сучасні діалектологічні розвідки переконують у тому, що важливим етапом вивчення еволюції мови є фіксація та укладання словників живого народного мовлення конкретної доби як правдивих свідчень матеріального та духовного життя українців.

Взірцем розуміння цінності українських діалектів і розмовної лексики в дослідженні історії становлення та розвитку української літературної мови, наукового опрацювання живого народного мовлення є невтомна праця І. Огієнка, що реалізувалася у наукових статтях, науково-популярних дописах, у лексикографічних роботах «Український стилістичний словник» [7] і «Словник слів, у літературній мові не вживаних» [6], праці «Життя слів» [5], формуванні матеріалів з проблем діалектології («Як записувати народні говори», «Місцеві закарпатські вирази» та ін.), поданих на сторінках періодичного видання «Рідна мова» (1933-1939 рр.), редактором якого він був.

Іван Огієнко глибоко усвідомлював важливість дослідження формування лексико-фразеологічного складу літературної мови, розв'язання проблем осмислен-

ня видів взаємозв'язку територіального та загальнонародного: «...літературна мова просто п'є з мови живої народної, вишукуючи в ній найкращі перлини» [6, с.127].

Метою нашої статті є аналіз фразеологічних одиниць та їх компонентів, коментарів до них, поданих у праці Івана Огієнка «Словник слів, у літературній мові не вживаних» [6].

Зауважимо, що у мовленні постійно продукуються закодовані у внутрішній формі фраземи, які не тільки витворюються в певній культурі, часто «народжуються» з культурними компонентами, а й зберігають узагальнене надслівне вираження елементів етнокультури. Беззаперечною є теза дослідників (фольклористів, етнолінгвістів, мовознавців) про єдність духовного й матеріального в процесі усталення фразеологічного складу мови.

Лише у фундаментальних працях Івана Огієнка «Українська культура» [8] і «Наша літературна мова» [4], у яких захищається й науково утверджується поступальний розвиток української культури, давність і своєрідність української літературної мови, знаходимо багатство означень (хоч твори не художні, а науково-популярні, публіцистичні) до символів етнокультури, а також мовних понять. Наприклад, до мовознавчого терміну **фразеологія** у текстах вищезгаданих праць знаходимо такі епітети: багата, давня, добірна, жива, метафорична, неповторна, поетична, простацька, рясна, своєрідна, стародавня, чиста, цікава [див: 1].

На особливу увагу дослідників українського діалектного мовлення заслуговує «Словник слів, у літературній мові не вживаних», укладений І. Огієнком з метою усталення літературної мови на всій території України, демонстрації її місцевих різновидів – східного та західного. Шляхами виконання такого завдання укладач уважав виявлення: 1) місцевих слів і форм, тобто таких, яких не розуміють чи не знають на певній території; 2) іншомовних запозичень (головно з польської та російської мов); 3) застарілих слів, що теж є незрозумілими для більшості.

Характер подання матеріалу, добір різних лексем і фразем, спрямований на використання свідчень народного мовлення, дають змогу охопити описом не тільки стан тогочасної літературної мови, а й ураховувати свідчення територіального мовлення для історичної діалектології.

Іван Огієнко зауважує: «Земля, де живе наш нарід, дуже велика, тим то й говірок у нашій мові надзвичайно багато, і то таких, що вони часом сильно різняться поміж собою...» [6, с.3], тому подані у словнику лексеми, з обов'язковим зазначенням наголосу, відбивають уживання діалектизмів того часу, що уможливило аналіз мовленнєвих особливостей та ареального поширення лексем і фразем, зіставлення з іншими українськими та слов'янськими говорами, а також з одиницями літературної мови. У передмові І. Огієнко наголошує, що «... для дослідника української живої мови слова в дужках – дуже часто матеріал надзвичайно цікавий і цінний» [6, с.5].

Із ремаркою *рідковживане* знаходимо приклади: на *виду* поряд із рекомендованим для літературного вживання *змарніти з виду* [6, с.40]; *чим – тим* поряд із *що – то*, наприклад: *що далі в ліс, то більше дров* [6, с.120]. Укладач вказує на архаїчність окремих лексем, що є компонентами фразем, наприклад: *розум* (архаїчне *разум*) – несповна розуму [6, с.90]; до архаїчного слова добирає фразему-відповідник, наприклад: (архаїчне *відчайтись*) – *стратити надію* [6, с.19]. Зауважимо, що застарілі українські слова, як і місцеві, він застерігав зберігати як цінний скарб.

У численних працях, зокрема і в «Українському стилістичному словнику», Іван Огієнко наголошує: «... наша власна українська мова в її різних численних говірках така багата, така колоритна, що просто гріх перед своїм Народом по-

повнювати літературну мову нашу непотрібними позичками з мов чужих...» [7, с.9]. Важливим у «Словнику слів, у літературній мові не вживаних» є подання іншомовних сталих виразів, яких треба уникати у вживанні, наприклад: у російській мові – *склон, на склоні життя*, в українській – *схил, на схилку віку* [6, с.94]; у польській мові – *поніс смерть*, в українській – *помер, умер* [6, с.109].

Тривале співжиття західноукраїнського народу з польським позначилося великим числом запозичень із польської мови. І. Огієнко зауважує: «Надто в мові зах. укр. інтелігенції дуже багато найрізніших полонізмів... Особливо часті полонізми 1. Словникові; 2. Фразеологічні, – в мові інтелігенції надзвичайно багато т.зв. «утертих виразів», просто перекладених із польського; 3. Складневі» [6, с.146-147].

Те, що у мовленнєвому словнику західноукраїнської інтелігенції можна почути русизми, науковець пояснює залишковим явищем, найперше, відголосом першої половини XIX ст., коли російський культурний вплив поширився і в Галичині, а «особливо в мові наддніпрянської інтелігенції цих русизмів – словникових і фразеологічних – значно більше» [6, с.147]. Однакові форми слів у цих двох мовах свідчать про те, як зауважує І. Огієнко, що вони були занесені до Росії з України протягом XVII-XVIII ст., тобто ці слова з'явилися в українській мові на 100-200 років раніше ніж у російській, а тому слід обгрунтовано визначати власне запозичення [7, с.7].

Цінними матеріалом для досліджень особливостей фразеосемантики в діячій мові є подання значень деяких фразеологізмів, наприклад: *ставати в пригоді* – допомогти [6, с.98]; *тішитися* – *мати з чого втіху* [6, с.104]; (*звільнив бігу*) – пішов чи поїхав тихше [6, с.10]; *забувати* – *пустити в непам'ять* [6, с.34]; (нагло несподівано, раптово – *нагла смерть* [6, с.57]; *вibrати очі* – осліпити [6, с.64].

Традиційним для українського етносу є образно-метафоричне відображення у мові й культурі зв'язку людського тіла з осмисленням себе в цьому світі, а звідси й розуміння законів побудови довкілля. Особливої ваги дослідники надають соматизмам у складі фразеологічних одиниць як виразникам явища антропоцентризму, указують на їх знаковість у культурних традиціях різних народів [2; 3; 9]. У словнику Івана Огієнка спостерігаємо велику кількість фразеологічних одиниць із компонентом *око* (*очі*), наприклад: *бистрий на очі* [6, с.10], (впялити) *витріщити, вирячити, вилупити очі* [6, с.21]; (кидається) *впадає в очі* [6, с.44], *впадає (кидається) мені в око* [6, с.64]; *треба це на оці мати* [6, с.52]; *мати на оці* [6, с.64]; *спускати з ока* [6, с.64]; *бистре (зорке) око* [6, с.64]. Назви частин людського тіла є найдавнішими, тому вони завжди активно вживаються в розмовному мовленні й мають особливий статус завдяки архаїчності.

Серед поданих в аналізованому словнику сталих виразів є такі, що збігаються з декодифікованими у Фразеологічному словнику української мови [10], порівняймо:

бистрий на розум [6, с.10] – *бистрий на розум* 'здатний добре й швидко міркувати; кмітливий' [10, I, с.23];

пустити в непам'ять 'забувати' [6, с.34] – *пустити в непам'ять* 'забути кого-, що-небудь' [10, II, с.722];

різок дати [6, с.13] – *дати різок кому* 'побити, відшмагати кого-небудь різками' [10, I, с.221];

мати на оці [6, с.64] – *мати на оці* (*на очах*) 1. Спостерігати, стежити за ким-, чим-небудь; постійно, пильно дивитися на когось, на щось. 2. Думати про кого-, що-небудь, не згадуючи у розмові, не висловлюючись прямо. 3. Виявляти інтерес, приглядатися до кого-, чого-небудь. 4. Надіятися, сподіватися на щось; чекати чого-небудь. 5. Збиратися, виявляти намір зробити, здійснити що-небудь [10, I, с.473];

даватися в знаки [6, с.40] – *даватися взнаки* 1. Ставати відчутним, виразно помітним; проявлятися, відчуватися. 2. Неприємно нагадувати про себе. 3. Завдавати прикростей, дошкуляти кому-небудь. 4. Проявляти себе в чомусь перед ким-небудь. 5. Надовго запам'ятовуватися (перев. щось неприємне). 6. Показати себе з поганого боку, залишати про себе недобру пам'ять [10, I, с.217-218];

повірити на слово [6, с.95] – *вірити на слово* 'без будь-яких підтверджень фактами, на основі лише чийогось запевнення, обіцяння' [10, II, с.828];

взяти назад (відкликати) свої слова [6, с.95] – *брати / взяти [свої] слова назад* 'відмовлятися від сказаного раніше' [10, I, с.53];

ані слуху, ані духу [6, с.95] – [*ані*] *ні слуху, [ані] ні духу* 'нічого не відомо про кого-, що-небудь' [10, II, с.830].

Поза словниковим матеріалом сучасної літературної мови залишилися такі фразеологізми: (*божеська*) *Божа краса* [6, с.12] (у ФСУМ знаходимо лише *Божа іскра, Божа пташка, кара Божа* [10, I, с.43]); *вibrати очі* – 'осліпити' [6, с. 64]; (*буків*) *дати* [6, с.13]; *важко на гроші* [6, с.13]; *гробова тиша* [6, с.25] – у ФСУМ знаходимо лише *гробова мовчанка* 'абсолютна тиша' [10, I, с.500]; *ставати кому на заваді* [6, с.98]. Такий цінний та достовірний матеріал слугуватиме діахронному вивченню фразеології української мови.

У матеріалах аналізованої лексикографічної праці нагромаджуємо і на приклади, що засвідчують відмінності в утвердженні літературних норм, наприклад, укладач радить не вживати форму *блукати (по світах)*, а пропонує варіант для вживання *блукати світами* [6, с.11]. У ФСУМ все ж унормованим є *блукати по світах (по [божому] світу, по світі)* 'постійно змінювати місце проживання, перебування, не маючи притулку // подорожувати, мандрувати'; але *блудити світами* [10, I, с.36]. Не утвердився як літературний варіант *гострий на речах* [6, с.25], у ФСУМ знаходимо *гострий на речі, (на язик, на слово, на мову)* 'здатний дотепно і влучно говорити' [10, I, с.192]. Рекомендований для вживання фразеологізм *на схилку віку* (замість небажаного *на склоні життя*) [6, с.34] реалізований у таких словниках статтях ФСУМ: *на схилі віку (літ, днів)* 'в кінці життя, на старості, при наближенні старості', але *на схилку літ (днів)* [10, II, с.872].

Отже, матеріали «Словника слів, у літературній мові не вживаних» не втрачають своєї актуальності, а також уможлиблюють аналіз мовленнєвих особливостей та ареального поширення лексем і фразем, дослідження розвитку говорів, визначення основних та периферійних діалектних рис у ретроспективі, зіставлення їх з іншими сучасними українськими та слов'янськими говорами, а також з одиницями літературної мови.

Глибокі переконання і вболівання Івана Огієнка за українську мову й культуру безпосередньо впливають на формування самоусвідомлення нації, дбайливого ставлення до своєї історії в усіх її проявах.

Список використаних джерел:

1. Коваленко Н.Д. Живе багатство української мови (матеріали до словника епітетів мови І. Огієнка) / Н.Д. Коваленко // Іван Огієнко і сучасна наука та освіта : науковий збірник. Серія історична та філологічна / [редкол.: С.І. Сохацька (відп. ред.), О.М. Завальнюк (голова) та ін.]. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2009. – Вип. VI. – С. 48-52.
2. Коваленко Н.Д. Моделювання фразеологізмів із соматизмом «язик» (на матеріалі українських говірок) / Н.Д. Коваленко // Мовознавчі студії. Вип. 2: Фразеологізм і слово у тексті і словнику (За матеріалами Всеукраїнської нау-

кової конференції на пошану 75-річчя від дня народження професора Мар'яна Демського) / упор. : К. Іваночко та ін. – Дрогобич : Посвіт, 2010. – С. 187-191.

3. Коваленко Н.Д. Семантико-структурні параметри фразем із компонентом «голова» (на матеріалі українських говірок) / Н.Д. Коваленко // Вісник Прикарпатського національного університету. Філологія (Мовознавство). – Івано-Франківськ : Видавництво Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, 2012. – Вип. XXXII-XXXIII. – С. 81-84.
4. Митрополит Іларіон. Наша літературна мова. Як писати й говорити політературному / Митрополит Іларіон. – Вінніпег : Наша культура, 1958. – 424 с.
5. Огієнко І. Життя слів / І. Огієнко // Рідна мова. – 1933. – Ч. 2. – С. 62.
6. Огієнко І. Словник слів, у літературній мові не вживаних / І. Огієнко. – Нью-Йорк, 1973. – 154 с.
7. Огієнко І. Український стилістичний словник / І. Огієнко. – Вінніпег, 1978. – 496 с.
8. Огієнко І. Українська культура: Коротка історія культурного життя українського народу / І. Огієнко. – К. : Довіра, 1992. – 142 с.
9. Скоробагатько Н.О. «Рука» в соматичному коді культури (на матеріалі фразеології східнословобанських і східностепових говірок) / Н.О. Скоробагатько // Вісник Запорізького національного університету. Філологічні науки. – Запоріжжя, 2006. – Вип. 2. – С. 249-252.
10. Фразеологічний словник української мови / уклад. : В. М. Білоноженко та ін. – К. : Наук. думка, 1993. – 984 с.

In the article the features of fixing the phraseology of literary language and its regional varieties in «Dictionary of words not used in the literary language» by Ivan Ohiyenko are analyzed; the comparison with units of modern idiomatic vocabulary is made; the importance of the lexicographical work in solving the issues of identity, origin and etymology of linguistic phenomena is defined.

Key words: frazema, lexicography, dialect, Ukrainian language.

Отримано: 21.10.2016 р.